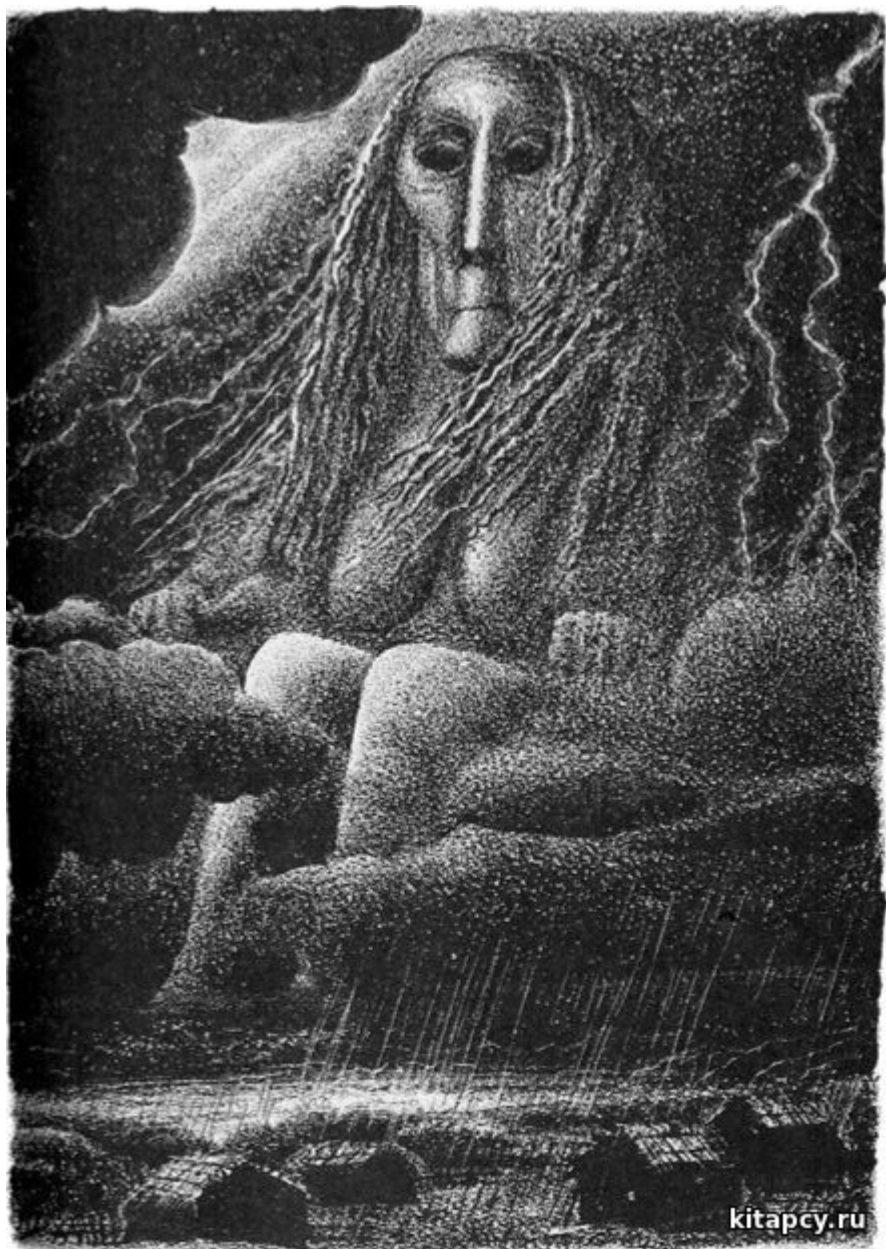

Albassy

Category: Ertekiler, Halk döredijiligi we rowaýatlar, Kitapcy, Medisina, Sözler, Türkmen dili
написано kitapcy | 22 январа, 2025
Albassy ALBASSY

"Gorkamok albassy, ala ýatandan..."

Dädebaý Allabaýew.

- Albassy näme?

Halk arasynda aýa başagaý, aladaly, aljyraňňy adamyň bolşuny aňlatmak üçin "Yzyňdan albassy gelýärmimi?", "Depäňden albassy

indimi?" we şuňa meňzeşräk dürli söz düzümleri ulanylýar.

Eýse, albassy näme? Onuň al-arwah, jyn, eýe, gara, ruh... ýaly aňlatmalardan tapawudy nämede? Geliň, "albassy" sözünüň berýän manysyny yzarlap göreliň.

Aslynda, albassy sözünü "Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinde" ýazylyşy ýaly dogry ýazmaly bolsa, "albasdy" diýip ýazmaly.[1] Ýöne gepleşik dilinde "alwassy" görnüşinde aýdylansoň, ýazuw edebiýatlaryna "albassy" görnüşinde geçip gidipdir.

Ýokarda-da agzaýşymyz ýaly, albassynyň al-arwahdan, jyndan näme tapawudy bar? Albassy arwahdyr jynlar ýaly adatdan daşary güýçlermi ýa-da ertekidir rowaýatlaryň fantastiki elementlerinden ybaratmy? Ýa bolmasa dini ynançlar bilen baglanyşykly göze görünmeýän güýçmi? Hem söz taýdan, hem many taýdan, hem düşünje taýdan muny dogry teswirlemek gerek. Ýogsam bolmasa, albassyny başga göze görünmeýän adatdan daşary güýçleri aňladýan sözler bilen bulaşdyrylýan, garyşdyrylýan ýerleri köp duşýar. Munuň dogry ylmy düşündirişiniň berilmegi türkmen halkynyň yslandan owalky gadymy ynançlaryny, medeniýetini öwrenmekde uly ähmiýetiniň boljakdygy şeksiz. Ýazyjy Osman Öde "Gorkut ata taglymatynyň esaslary" atly makalalar toplumynda: "Eýe, Albassy, Döw, Aýy-süýt, Taňry, Peri we beýlekiler... bularyň hersiniň aýratynlygyny, manylaryny jikme-jik ýüze çykarmak... – geljegiň işi"[2] diýip, hut şu zerurlygy göz önüne tutupdy.

Albassy haýsydyr bir mahlugyň adyndan ötri, sebäp bolunan näsaglygy alamatlandyrýar. Albassa Sibirde ýaşaýan türki taýpalary "Albasta" diýýär.

Albassy – bu "al basmak" işliginden dörän sözdür.

Albassy göwreli aýallarda köp duş gelinýär. Albassy näsaglygy arassaçylyk düzgünleriniň doly we dogry berjaý edilmeik ýagdaýynda, gyzgynlyk derejäniň ýokary galmagy bilen ýüze çykýar, başy aýlanýar, gözi garaňkyraýar, her zatdan gorkmaga başlaýar. Göwreli aýal gan ýitirmäge başlasa, gözüne her tüýsli zat görünmäge başlaýar. Netijede onuň essi aýylyp bilýär. Albassy (Aýjyn) şol wagt onuň kükregine dyzyny urup, demini kesýär, hatda onuň ölmegine-de getirip bilýär.

Göwreli aýalyň işdäsi kesilip, iýip-içmeden galsa, dem almasy kynlaşsa, ony "Al ojagyna" äkidýärler. Köplenç mukaddes ýer hasaplanýan ol ýer sygynylyan güýçli öwlüýäleriň zyýaratgähidir.

Albassy "gulbassy" görnüşinde adygeý diline-de geçipdir.

Albassy we gulbassy etimologiki taýdan pars dilinden gelip çykan "Aleýbany" (Alýabani) we "Kuleýbany" (Gulýabani) atly mahluklaryň adyna hem golaýlygyny unutmazlyk gerek. Aleýbany – albassynyň pars dili bilen utgaşmagy netijesinde dörän sözdür. Edil şonuň ýaly Gulýabani sözüniň köki Gulbassy sözüne baryp direýär. Şeýle-de udmurt we mari dillerinde hem albassy sözi bilen bir manyda "alwasta" we "alwasty" diýen sözler bar.

• Albassy sözünüň etimologiýasy

Albassy sözünü dogry düşündirmek üçin ilki bilen sözüň birinji bölegindäki "al" sözünüň üstünde durmak gerek. "Al" sözi "a" harpynyň çekimli we çekimsiz, uzyn we gysga aýdylyşyna görä, dürli manydaky söze öwrülip bilýär. "Türkmen diliniň düşündirişli sözlüginin" 1962-nji ýyldaky neşirinde munuň iki manysyna düşündiriş berilýär:

"AL (a:l) – I, Gyzgylgyrak goňur reňk, gyzlymytyl.

"Seni kim ýaratdy beýle al ýañak" ("Sowet Türkmenistanynyň

aýallary" žurnaly).

"Jaýyň depesinde bolsa, belli zat, al baýdak pasyrdaýar".
(N.Jumaýew, "Ak derek").

AL (a:l) II, 1. Fantastik, mifologik düşüňjä görä: arwah, jyn, eýe. 2. Hile, aldaw, mekirlilik.

"Kakam türkanandyr, alarlar daşyn,
Gorkýaryn, al bilen aýlarlar başyn". ("Sowet edebiýaty"
žurnaly), ◇ Al açmak – bedeniňi, saçyňy ak-ala edýän kesele
duş bolmak.

Al kakmak (mif.) – ser. "Al çalmak".

Al petinden almak – biriniň ýüzüni almak, dalamak. "Halnazar
onuň öz üstünden düşmeginden howatyr edip, al petinden aldy,
herreldi". (B.Kerbabaýew, "Aýgytly ädim").

Al çalmak (mif.) – arwah, jyn täsir etmek."[3]

Indi bolsa, ýokarky düşündirişden kän bir tapawut etmese-de
"Düşündirişli sözlügiň" 2016-njy ýyldaky neşiriniň "al" sözüne
berýän düşündirişine ser salalyň:

"AL (a:l) I, syp. Açyk gyzyl, gyzylyň bir öwüşgini. "Ýañagyň
reňki al, uçmah gülüdir" (Nesimi). "Gyzyl diýsem gyzyly, al
diýsem al sen" (Magtymguly). "Söwdügim, gül özün para eýlemiş,
Reşk ediban ýañaklaryň alyna" (Seýdi). "Otlar örer, dyza
ýeter, mal doýar, Gelinleri ýaşyl geýer, al geýer"
(K.Gurbannepesow).

□ Al petinden almak – biriniň ýüzüni almak, dalamak.

AL (a:l) II, kön.s. Arwah, eýe, jyn. "Jynmu sen, ý almu senn
Janyma ajalmu sen" (Zelili).

□ Al kakmak (çalmak) – arwah, jyn täsir etmek, saňsar telbe
ýaly bolmak.

AL (a:l) III, at, lukmanç. 1. Iýmit çalşygynyň bozulmagy
netijesinde adamyň bedeninde emele gelýän deri keseli, pis. 2.
Belli bir kesel sebäpli, bedenden ganyň köp gitmegi bilen aýal
maşgalany huşuny ýitirmek derejesine ýetirýän dert. Al bolmak.

□ Al açmak – al keseli bilen kesellemek. Al ýanamak – ganyň

köp gitmek.

AL (a:l) IV, at. Hile, mekirlik, aldaw, sap, sapalak. "Çoh saýýatlar aldanarlar alyna, Köňlüm talwas eýlär goşa halyna" ("Saýatly-Hemra"). "Bu dünýäniň köp ekendir allary, Başa saldyk niçe külpet hallary" (Seýdi). "Syndyryp bilmedi duşman erkiňi, Gabaw bilen, hile bilen, al bilen" (A.Kowusow).

□ Al salmak – aldamak, aldaw toruny gurmak, çoçgara çolaşdyrmak".[4]

"Düşündirişli sözlüklerde" albassy arwah-jynlar kategoriýasyna degişli edilşi dogry bolsa-da, arwah, jyn, eýe, şol sanda albassy ýaly göräýmäge manydaş ýaly görünýän sözleriň hersiniň aýry manysy, hersiniň aýry düşünjesi bar. Üns berseňiz arwahdyr jyn hakyndaky düşünje yslam dininde köp duş gelýär. Yslam dinini teswirleýän çeşmelerem muňa ýeterlik üns beripdir. Albassy düşünjesini aýdyňlaşdyrmazdan öň, ilki bilen jyn düşünjesini, hususanam yslam ynanjyndaky jyn düşünjesini seljermäge synanşalyň. Abdulhakim Arwasynyň "Keşkul" kitabynda berilen düşündirişi "jyn" düşünjesini aýdyňlaşdyrýandygy üçin uzynragam bolsa, makalamyzyň şu ýerinde getirsek dogry bolar:

"Hakykatdanam "Jyn barmy?" diýip soraýanlara kesgitli jogap bermek gerekdir. Çünki jynlaryň bardygyna şübhelenmegiň özi howpludyr. Jogap hökmünde yslam alymlarynyň ynamdar kitaplaryndan alynan aşakdaky maglumatlary üns berip okamak we dogry netije çykaryp düşünmek gerek.

"Jyn", "jinnet", "jinan", "Jennet", "jenan", "jenin" ýaly "J" we "N" harplaryndan dörän sözler "perdeli" diýmegi aňladýar. Jennet diýilýän ýer ir-iýmiş, gül-gunça, müşki-anbar yslyar bilen perdelenen bolansoň, oňa bu at berlipdir. Dälilere "mejnun" diýilmegi hem olaryň aklynyň perdelenmegi sebäplidir. Gijä "Jünni leýl" diýilýär. Çünki tümlük gün şöhlesiniň önüni perdeleýär. Jyn diýilýän jandarlar görmeklige gözümüziziň perdelidigi üçin olara "jyn" diýlipdir. Jyn sözi "jinny" sözünüň köplük sanydyr. Jyn – jinnylar diýmekdir. Peri diýen sözem parsça bolup jyn diýmekligi aňladýar.

Mahluklar göz bilen görüp bolýan we göze görünmeýän iki topara

böölünýär. Şeýle-de mekansyz we madda däl mahluklaram bar. Ymam Mawerdi şeýle diýýär:

"Jyn dört esasy maddadan ybarat: Suw, toprak, howa gazlary, ot. Bulardan, ot: alaw, şöhle we dumany öz içine alýar. Oduň alaw böleginden ýaradylan we "Marij" diýilýän jynlaryň möminleri we kapyrlary, pasyklary bardyr".

Ylymyň kesgitlemegine görä, bu dört madda 105 elementden emele gelýär. Diýmek, ähli mahluklar elementlerden ýaradylyp, özlerinde energiýa (güýç) saklaýarlar. Adaty fiziki şertlerde gaty we suwuk ýagdaýdaky barlyklary we reňkli gazlary görýändigimiz üçin olardan ýasalan jisimleri-de görüp bolýar. Meselem adamda gaty maddalar we suw (75%) barlygy üçin adam göze görünýär. Ösümlükler we beýleki janly-jandarlar hem şeýledir.

Jynlar howadan we otdan ýaradylypdyr. Oduň alaw bölegi göze görünmeýär, içindäki gaty zerreler, gyzgynlykda ýagtylýandygy üçin ýyldyrap görünýär. Şonuň üçin jynlaram göze görünmeýär.

Alaw iki dürlidir: Biri zulmany (göze görünmeýän), beýlekisi nurana (bulam göze görünmeýär). Zulmanydan jynlar, nuranadan bolsa perişdeler ýaradylypdyr. Adamlar toprak maddalaryndan ýaradylanam bolsa, Allatagala bu maddalary organiki şekile, et-süňke öwrüşi ýaly, perişdelerde we jynlarda alawyň formasy üýtgäp, olaryň özüne mahsus şekillere öwürülýär.

Aýdyşlaryna görä jynlar we periler oduň alaw böleginden ýaradylan jisimler bolup, her dürli şekile girip bilýärler. Perişdeler bolsa nurana jisimlerdir. Olaram dürli formalara girip bilýärler. Perişde we jyn ýaradylyş taýdan biri-birine golaýdyr. Perişdeler, muhteremdir, sylag-sarpalydyr. Jynlar yzgytsyzdyr, hormat-sylagsyzdyr. Perişdede nur (şugla), jynlarda bolsa alaw maddasy agdyklyk edýär. Elbetde, nur zulmatdan zyýatdyr. Perişdeleriň jynlara bolan ýakynlygy adamyň haýwana bolan ýakynlygy ýalydyr. Adamlaryň belent mertebä ýetenleri perişdeden ýokarda, jynlaram haýwandan ýokardadyr.

Yslam alymlarynyň aglabasy perişdeleri jisim hasaplaýar. Dogrusy-da şudur.

Perişdeleriň barlygyna ynanmaýan kapyrdyr. Olaryň jisimdigine

ynanmaýan kapyr bolmaz, ýöne dogry ýoldan azaşar.

Jynlaryň barlygyna hem ynanmaýanlar kapyr bolar. Köne pelsepeçileriň birnäçesi, kaderiýa (mutezile) pyrkasynyň köpüsi, zyndyklar jynlaryň we şeýtanlaryň barlygyna ynanmadylar. Olar "jyn – paýhasly adam, şeýtanlaram – erbet adamlar" diýmekdir diýdiler. Elbetde, dini kitaplardan we yslam alymlarynyň sözlerinden bihabar kişiler muňa ynanman biler. Emma "Gurhanda" aýdylýanam bolsa we yslam alymlarynyň kitaplarynda ýeterlik maglumatlar baram bolsa, kaderiýa pyrkasynyň muňa ynanmazlygy geňdir. Çünki bu mezhebe uýýanlar "Gurhana" ynanýandyklaryny aýdýarlar. Diýmek, olaryň ynanjy belli bir möçberde ekeni. Jynlaryň barlygy akla sygmajak zat däldir. Çünki bu, Allatagalanyň gudratynyň amala aşmajak zady däldir. Häzirki wagtda ylym, alymlar, akyl-paýhas eýeleri we din ulamalary akla sygjak zat däl diýlenleri inkär etmeýär. "Gurhanda" aýdylan zatlara sözüň göni we belli manylary bermek gerekdir. Muhiddin ibn Araby (k.s) jynlaryň barlygyny şu aýatlar arkaly subut edýär:

1. "Zariýat" süresiniň 56-njy aýatynda "Ynsanlary we jynlary diňe meni tanap ytagat, ybadat etmekleri üçin ýaratdym" diýilýär.
2. "Rahman" süresiniň 74-nji aýatynda jynyň jennete girjekdigi barada aýdylýar.
3. "Rahman" süresiniň 31-nji aýatynda "Eý ynsanlar we jynlar!" diýilýär. Pygamberimize (s.a.w) berilen "Resul-y sekaleýn", "Müftiýüsekaleýn", "Gawsüssekaléýn" (ýagny "Ynsanlaryň we jynlaryň pygamberi, müftisi, welisi" diýmek) ýaly epitetlerem jynlaryň barlygyna iň gowy delildir".[5]

Köplenç jynlar bilen baglanyşdyrylýanam bolsa, albassy obrazy gadymy türkmen mifologiyasynda iň tanalýan, iň eýmenç obrazlaryň biridir. Albassy esasan aýal-gyzlaryň başyna musallat bolup inýän erbet ruhly mahluk hökmünde tanalýar. Çünki albassynyň öz urkaçy jynsly arwah ýa-da şeýtandyr. Ýewreý mifologiyasynda albassy ynanjyna meňzeş Lilit hakyndaky rowaýatlar bar. "A:l" sözüniň Lilit (Lil) sözi bilen etimologiki taýdan ýakynlygyna ünsi çekmek bilen, aslynda

Lilit hakyndaky rowaýat hem gadymy türkmenleriň albassy ynanjyndan gözbaş alyp gaýdýandygy ähtimallygyna bilelikde seredip geçsek, gyzykly bolsa gerek. Muny aýdyňlaşdyrmak üçin ilkinji nobatda Lilit hakynda düşünje bermäge synaňalyň.

• **Lilit rowaýaty**

Rowaýata görä, How ene Adam atanyň çep gapyrgasyndan ýaradylmanka, Adam ata bilen bir wagtda we deň şertlerde bir aýal hem ýaradylanmyş. Ol aýalyň ady Lilit eken. Olar Hudaýyň peşgeş sunan behiştinde gülüp-oýnap, agaýana döwran sürüp başlanam bolsa, hiç oňuşmandyrlar. Çünki Lilit zol-zol "men seniň bilen deň derejede toprakdan ýaradyldym" diýip, Adam atanyň diýenini etmejek bolupdyr. Ol ahyrsoňunda Ýaradanyň agzamasyz edilen atlaryndan birine agzap, Adamyň ýanyndan aýrylypdyr we Ýere inil Gyzyň deňiziň golaýyndaky gowaklaryň birine gelipdir. Lilitiň Adamy ýeke goýup gitmegine Hudaý gynanypdyr we Adam ata uklap ýatyrka onuň gapyrgasyndan How enäni ýaradypdyr. Täze ýaradylan aýal Adamyň synasynyň bir bölegidigi üçin oňa hiç haçan garşy gitmändir.

Änew medeniýetiniň Mesopotamiýadaky dowamy bolan we türkmenleriň gadymy ata-babalarydygy taryhy subutnamalar bilen delillendirilen şumerleriň "Gilgamesh" eposynda hut şu Lilitiň

ady agzalýar.

"Gilgameşden" soň dörän "Talmut", "Öli deňiz ýazgylary", "Kabala" ýaly gadymy ýewreý çeşmelerinde hem Lilit adynyň geçmegi, ýewreý mifologiýasyndaky Lilit obrazynyň aslynda, gadymy türkmen mifologiýasyndaky albassy ynanjyndan alyp gaýdýandygyny görkezýär. Ýewreý mistisizminde Lilit Hudaýa garşy giden "urkaçy şeýtanyň" adydyr. "Gurhanda" How eneden öň Adam atanyň ýanyoldaşynyň bolandygy barada hiç hili agzalmaýandygyna görä, Lilit rowaýatynyň gözbaşynda gadymy türkmen ynanjyndaky "Albassynyň" durandygyny ylmy taýdan subut etmek kyn düşmese gerek.

Lilit ibrany dilinde (gadymy ýewreý dili) "Laila" sözüne baglanyşdyrylýar we onuň manysy "gije gezyän ruh" diýmekdir. Ol köplenç goňras reňki halaýarmyş we hemişe goňras reňkli eşikleri geýýärmiş. Özem gyzyl saçlary bulam-bujar bolup, ak teni, ýanyp duran zümerret gözleri bilen başyňy-gözüňi aýlap barýarmyş. Ýokarda "Düşündirişli sözlüklerde" "a:l" sözüne berlen düşündirişlerde reňk taýdanam, many taýdanam, düşünje taýdanam berilen ähli kesgitlemeler Lilitiň daşky keşbine we sypatyna laýyk gelýär.

Lilit hakyndaky rowaýatyň şumerlerden dörändigine başga-da ýeterlik subutnamalar bar. Mysal üçin şumerlerde ýeliň we harasadyň şeýtany Lil bilen Babyldan daşarda ýaşaýan şeýtanlar bolan Lilutylaryň alamatlatlary bilen baglanyşykly Lilit täze ady bilen gadymy ýewreý ynanjyna Adam atanyň öňki aýaly hökmünde aralaşypdyr.

Şumer freskalarynda şekillendirilen Lilit jynsy meýilliligiň, yrsgal-berekediň we uruşyň zenan hudaýy Inanna baradaky maglumatlar bilen meňzeşlik görkezýär. Şumer çeşmelerinde erkekleri azdyrmak üçin Inanna tarapyndan ugradylan lilitular (albassylar) edil Inanna ýaly ellerindäki bereketi we bolçulygy alamatlandyrýan gargy tüýdükleri bilen iki sany ýolbarsyň yz tarapynda durýarlar.

• Lilit we şeytan

Töwratda ähli janly-jandarlaryň iki jübüt ýaradylandygy barada aýdylandan soňra, Hudaýyň adamy öz keşbinde, erkek we urkaçy jynsynda ýaradyp: "...Köpeliň, ýer ýüzüni dolduryň..." diýen jümle bardygyna garamazdan, has soňra "Heniz ýerde ýeke düwür ot-çöp ýokdy, ... ýeri işläp bejerjek adam ýokdy. ...Hudaý ýeriň topragyndan adam ýaratdy... Hudaý şeýle diýdi: Adamyň ýalňyzlygy gowy zat däl, oňa mynasyp kömekçi ýaratjak... Adamyň üstüne agyr ukyny büredi, ...Onuň ...gapyrga süňkünden bir aýal ýaratdy we adama berdi" diýen ýaly başky jümlä çapraz jümleler bar.

Talmutda Adam bilen bir wagtda ýaradylan ilkinji zenanyň Lilitdigi, soňra How enedigi aýdylýar. Ylahy kitap hasaplanylýan bu gymmatly çeşmeleriň şular ýaly bulambujarlygyna nähili düşünse bolar?

Lilit hakynda irki Orta asyrlara degişli bolan we ýewreý urpadatlaryna ýiti täsirini ýetiren "Ben-Sira elipbiýinde" hem agzalýar.

Lilit rowaýatynda aýdylyşyna görä, Adam ata ýaradylanda ol hem onuň bile deň wagtda toprakdan ýaradylypdyr. Hudaý Lilitden

Adama tagzym etmegi talap edende, ol Adam ata bilen deň derejededigini aýdyp, tagzym etmekden ýüz dönderipdir. Talap ikilenç tekrarlananda, Lilit Adam atanyň heniz bilmedik Hudaýyň gizlin ismi-şerifini (adyny) aýdyp (bu at Jennetden çykmagyň hem açarsözi eken) Jennetden gaçýar.

Adam ata Hudaýa seslenip: "Eý, Ýaradan! Maňa berlen aýal meni taşlap gitdi" diýýär.

Hudaý Lilitiň zyzndan Senoý, Sansenoý we Semangelof atly üç perişdesini ugradyp, onuň Adam atanyň ýanyna dolanyp gelmegini towakga edýär hem-de "Yza dolanyp gelmedik ýagdaýynda her gün ýüz oglunyň ölümüne şaýat bolar" diýýär. Perişdeler Lilitiň söbügini sypdyrman ony yzarlap başlapdyrlar. Daş-töwerek hyzzyn atýan aýgyr şeýtanlardan dolupdyr. Lilit şol şeýtanlardan her gün ýüz sany şeýtan dogurypdyr. Perişdeler ahyrynda Liliti Gyzyň deňiziň kenarlarynda ele salýarlar we oňa Hudaýyň talabyny ýetirýärler. Emma Lilit berilen duýduryşlara garamazdan Adam atanyň ýanyna dolanyp barmak islemändir...

Perişdeleriň Liliti tapyşlarynyň başga-da birnäçe görnüşli rowaýaty bar. Emma has giňden ýaýran rowaýatlaryň birinde Lilitiň dowzahyň ýedi mahlugynyň biri Asmodeý (ýa-da Aşmedaý) bilen bile şeýtan dogmalaryny we jynlary döredenligi aýdylýar. Onuň wekilçilik edýän iň uly günäsi bolsa – şöhwetdir. Lilit mundan beýläk aşa şöhwetlilikden ýaňa iblise öwrülýär we Jennete dolanyp barmakdan, Adama tagzym etmekden gutarnykly ýüz dönderýär. Käbir rowaýatda onuň Adam atadan ösüp-örňejek aýallaryň çagalaryny ogurlamaga ýa-da öldürmäge ant içýär, erkekleriň önelgesizliginiň we çaga ölümleriniň hem baş sebäpkäri Lilit hasaplanýar.

Perişdeler oňa yza dolanmadyk ýagdaýynda her gün ýüz çagasynyň (onuň çagalary jynlar, şeýtanlar, wampirler we ş.m. mahluklar hasaplanýar) öldüriljekdigini duýdurýar. Lilit aýdylany etmänsoň, şert ýerine-de ýetirilýär. Lilit munuň beren çäksiz gynanjyndan ýaňa Adam atanyň neslinden önjek ähli kiçijik çagalaryň, göwreli we çaga dogurýan aýallaryň baş duşmany boljakdygyna, erkek çagalar doglandan soň ilkinji sekiz gününü dowamynda, gyz çagajyklaryň bolsa ilkinji ýigrimi günde janyny

aljakdugyna ant içýär. Ol diňe boýnunda bu üç perişdeden biriniň ady ýazylan ýada suraty çekilen kalýesi we tumary bar çagalara batyrnyp bilenokmyş. Aslynda kiçijik çagalaryň sallançagynda göz-dilden, bela-beterden we keselden goramak üçin asylýan gözmonjuklaryň şeýtansypat aýal Lilitden (Albassydan) goranmagyň gadymlanan galan edim-gylymlaryň biridigini çak etse bolar.

Lilit şondan soňam dek oturmandyr. Ol Adam atanyň başyna musallat bolup inmegini dowam edipdkr. Ogly Kabylyň eden jenaýatyndan soň How enäniň ýanyndan aýrylyp, ýer ýüzüne getiren ilkinji etmişi sebäpli tutuş 130 ýyllap oraza tutan Adam ata gijelerine düşünde ýygy-ýygydan Lilitiň hüjümlerine uçraýar (deňeşdir: gara basmalar). Käbir rowaýatlar bolsa Adam atanyň Lilitden bolan oglunyň Kabyldygyny aýdýar. Lilit näletlenen perişde Samael bilen ýaşaşyp başlapdyr. Hudaý Samael bilen Lilitden bolan lilinleriň ýaýramagynyň önüni almak üçin Samaeli biçip taşlapdyr. Mundan soň Lilit Samaeli taşlap, şöhwetden ýaña dolup-daşýan we ähli ifritleriň patyşasy Asmodeýiň aýaly bolýar we gijelerine erkekleriň düşüne girip, olary azdyrmaga başlaýar (şeýtany bolmak, ýagny ukuda ýatyrkaň özüň bilmezden döllenmek).

Käbir ifritşynaslar Asmodeýiň, Samaeliň we yslam dinindäki Azazylyň (Şeýtanyň) birdigini hem-de Lilitiň ähli ifritleriň enesidigini öňe sürýär. Samael bilen Lilitiň jübütinden Bafomet atly nerremada[6] mahluk döreýär. Lilit indi şer güýçleriň hataryna gutarnykly girýär we adamzat nesliniň başyna injek nijeme bela-beterleriň esasy sebäpkäri bolup çykyş edýär. Onuň getirýändigine ynanylýan erbetlikleriň sany barmak бүкүp sanardan köp. Medisinada "SIDS sindromy" diýip tanalýan we sallançakdaky çagalarda duş gelýän, emele geliş sebäbi häzirem anyk düşündirip bolmaýan ölüm howply keseli Lilitiň getirýändigine ynanylýar. Şeýle-de, Lilit göwreli we çaga dogurmakçy bolýan aýallaryň başyna musallat bolup, çaga düşmelerine, öli çaga dogurmalaryna we eneleriň ýaş üstünde ölmelerine sebäp bolýarmyş. Ýeke uklap ýatan erkekleriň erotiki düşümleri görmegine sebäp bolup, olary "şeýtany etmek" arkaly, özi göwreli bolýarmyş we jynlaryň sanynyň

artdyrýarmyş. Ýüz görülyän aýnalary mekan tutunyp, aýna köp seretmegi werziş eden aýal-gyzlary öz tarapyna çekermiş. Ýewreý aýal-gyzlary ärleriniň bu şeýtan aýala özlerini aldyrmazlygy üçin ýatýan otaglarynyň diwaryna "Adam ata bilen How ene girsin, içeri 11 (Lilit) girmesin" diýip ýazgy ýazýarlar.

Lilit hakynda iň köp ýaýran rowaýatlaryň umumylygy: onuň ilkinji ýaradylan zenanlygy, deňlik islänligi, jennetden öz islegi bilen çykanlygy, çaga ölümleriniň sebäpkäridigi, ilkinji günä edilmänkä Aden uçmahyndan çykandygy üçin Adam ata berilen başy ölümlilik jezasyndan azatlygy we şonuň üçinem häzirem aramyzda ýaşap ýörenligidir. Gözbaşyny Albassy ynanjyndan alyp gaýdýandygyna garamazdan, ýewreýler muňa özboluşly röwüş çäýdylar we Adam atanyň ýaradylyşy hakdaky rowaýatlar esasynda gaýtadan işläp, düýbünden başga hili legendalaryň döremegine sebäp boldular. Lilit hekaýaty Gündogar halklarynyň arasyna şeýle bir ýaýrady welin, çaga dogran ene we doglan çaga kyrk günüň dowamynda ýeke goýulmaýar ("kyrk çille"). Dogrusy, bu ynanjyň başy albassy bilen baglanyşyklymy ýa-da Lilit hekaýaty bilen?... Aradan geçen müňlerçe ýyllaryň dowamynda halklaryň arasynda ýugruly-p-ýülmenip gellen şu we şuňa meňzeş yrym-ýomlaryň ilkibaşda haýsy halkdan dörändigini anyklamak kyn.

Kyrk çilledäki enäniň we çaganyň bolýan otagynda köplenç Gurhan goýulýar, çaganyň başujunda bir döwüm çörek ýa bolmasa pyçak goýulýar. Kyrk çilledäki bäbek agşam namazynyň azanyndan soň daşary çykarylmaýar[7]. Bu edim-gylymlaryň ählisi ene bilen çagany agşam namazynyň azanyndan tä ertir namazynyň azany gygyrylýança aralykda täze dünýä inen çagalaryň bolýan öýüne aralaşmaga synanyşýan "Albassy heleýden" (Aýjyndan) goranmak üçin ýerine ýetirilýär.

Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly, ýewreý çeşmelerinde ilkinji zenan hökmünde Adam atanyň ilkinji aýalydygyna ynanylýan Lilitiň gözbaşy gadymy şumerlere çenli uzaýar. Şumer we Babyl mifologiyasynda Lilitu atly ýeliň hudaýy bar. Lil – ýel, şemal, gaý diýmekligi aňladýar.

Lamatsu halk arasynda garabasma keseli diýip tanalýan

näsaglygyň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr we göwreli aýallara azar berip, täze doglan bäbekleri öldürmäge synanşypdyr.

Ýewreýleriň ezoteriki taglymaty bolan "Kabalada" Lilit erkekleri azdyrýan we betbagtlyk getirýän urkaçy şeytan hökmünde sypatlandyrylýar:

"Her tüýsli bezemen egin-eşiklere bürenip, jilweli aýala öwrülýär. Onuň bägül deýin gyzyl saçlary bar. Sözleri ýag ýaly, lebleri dünýäniň ähli tagamyndan datly. Oňa ýönelen we al şerapdan owurtlan akmaklar zyna eder".

Emma soňunda oýananlarynda olary öldürer ww dowzahyň edil ortasyna oklar. Aslynda onuň bar maksady erkekleriň başyny-gözünü aýlap, köp sanly çaga dogurmakdyr.

"Lilit ahyrsoňunda onda-munda selpäp adamzadyň aýagyndan aslyşyp gezer we öz-özlerini hapalar ýaly ýagdaýa salar".

Kabalaçylaryň esasy eserlerinden "Zoharda" agzalýan bir rowaýata görä, aýbaşydygyna garamazdan How enäni Adam ata bilen jübütleşmäge yranam ýylan keşbine giren Lilit loludan başga hiç kim däldi.

Lilit adyna soňra IX-X asyrlara degişli hasap edilen "Ben-Sira elipbiýinde" duş gelmek bolýar.

- **Aýjyn – albassy**

Gepleşik dilimizde aýdylýan "Aýjyn" hut şol Lilitiň (dogrusy

Albassynyň) türkmençe garşylygydyr. Käbir edebi eserlerde "aýjyn" betnyşan, saçlary buýr-bulaşyk, owurtlary içine çöküp giden, güýçli we uzyn boýly aýalyň keşbinde suratlandyrylýar. Mysal getireliň:

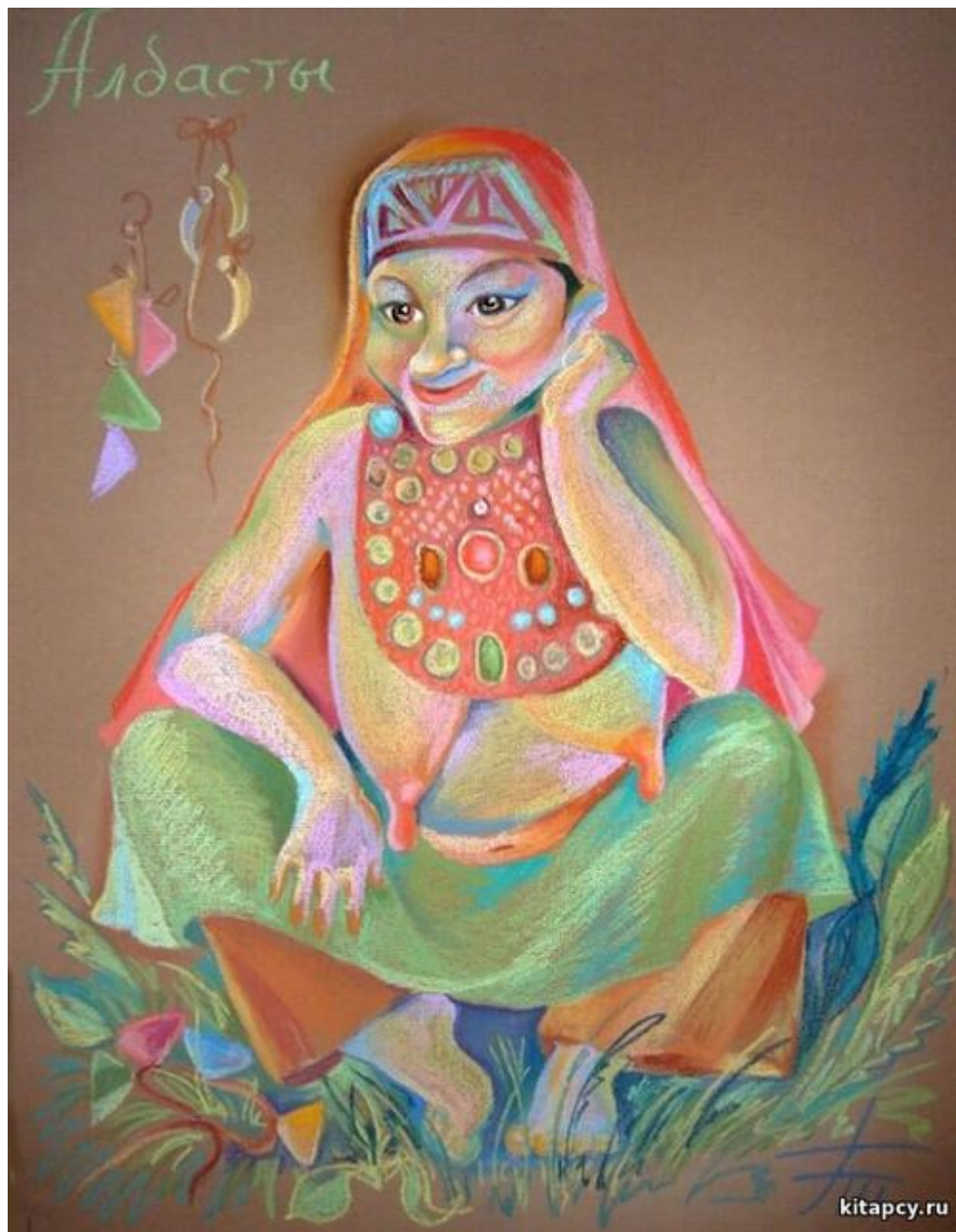
"Garran, betnyşan albassy başyny kakdy..."[8]

ýa-da:

"...Alamandan gelyärkä, gumda Albassa duşupmyş, Albassy bilen tutluşyp, onuň kellesinden bir penje saçyny ýolupmyş..."[9]

Käbir mifologiki çeşmeler bolsa olaryň dünýädäki iň owadan aýaldan hem müň esse owadan bolýandygyny aýdýar. Gazaklarda "jadylaýjy aýal" sözi "dar ýere giren aýal" manysynda ulanylýar. Iň uly albassy ullakan möle gözli, boýdanbaşa demir sowutly erkekdir. Emma munuň "Heleý albassy" obrazýndan döredilen soňky obrazdygyny duýmak kyn däl.

Gazak çeşmelerinde albassy alnynda ýeke gözi bolan ýigrenji mahluk hökmünde sypatlandyrylýar. Albassy heleý, ýagny Aýjyn köplenç gyzyl-gara reňkli uzyn eşik geýýär. Onuň iň halaýan zady atlaryň ýalyny örmekmişin. Ony ele salmak üçin eşiginiň ýakasyna iňňe sançmak ýeterlikmiş. Çaga dogran aýallara musallat bolan bu ýigrenji ruhuň al heleý, aýjyn, albassy, albis, almis ýaly atlary bar. Albassa iki ýagdaýda duş gelinýär. Sary albassy we gara albassy bolýar. Sary albaasy saryýagyz aýalyň keşbinde gezyärmiş. Ol käte geçidir tilkiniň keşbine-de giriberýärmiş. Gara albassy has agras, agyr ýüzli, sary albassy bolsa onuň tersine kilçik we kezzap bolýarmyş.

- **Ýakutlaryň Aýjyn ýa-da Albassy mifologiýasy**

Ýakut mifologiýasynda aýjynlara "abasy" (ýa-da "Abahy", "Abazy", ýakutça: Абаасы/Абааһы) diýilýär. Ýakutlarda şeri alamatlandyryňan hem-de olardan goranmak üçin olara haýwan gurban edilýän ruhlara "abasy" ("aýjyn") diýilýär. Abasy (Aýyhy) Orta Aziýa we Günbatar Aziýa türki halklarynda "Albassy", "Al heleý", "Aýjyn", Osmanly türkmen çeşmelerinde "Albiz", Urýanhaý-Tuba türki taýpalarynda "Albis", Altaý daglarynda ýaşaýan türki taýpalarda "Almyş" adyny alan aýratyn häsiýetli türki motiw bolup garşymyza çykýar. Adamlara howp salýan abasylaryň ýer astynda ýaşaýandygyna ynanylýar. Olar demir dişli, ýeke aýakly (ýa-da aýaksyz), ýeke gözli we kel

bolýarmyş. Howply we ýigrenji keşpli haýsy jandar bar bolsa, şol ýerde abasylar barmyşyn. Olar adamlary ýoldan çykarýar, käbirlerini däliredýär. Maslyk iýip gezýärler. Adamlaryň ruhuny ogurlap bilýärler. Biri-biriniň yzyndan we göze görünmän gezýärler.

Bu sypatlandyрма käbir çeper eserlerde hem öz beýanyny tapypdyr. Mysal getireliň:

"...Alasarmyk düýşde görülyän albassy ýaly bolup..."[10]

Gara ruhlar adamyň başyndan köplenç ýeke wagty, kömege mätäç ýa-da näsag wagtlary inýär. Göze görnenoklar, ýöne olary şamanlar görüp bilýär. Abasylaryň berýän bimazalygy sebäpli näsaglyga "tolaýsy" diýilýär ("tolaýsymak" işligi bilenem aňladylyar).

Köne türki medeniýetinde bag-bakjalarda dikilýän garantgalara "Abaky" diýilýär we bu abakylaryň iniňi tısgindiriji gorkunç keşbiniň barlygy üçin abaky sözünüň abasy sözi bilen gönüden-göni ýakynlygy bolaýmaly. Aslynda garantgalar (abasylar) has irki eýýamlarda erbet ruhlardan goranmak üçin öýlere we bag-bakjalara dikilen heykellerden, oňonlardan ýa-da simwoliki sütünlerden gözbaş alyp gaýdýar.

Ýeriň üstünden ýer astyna inenleri hem özlerini görmeýär. Olar "Çak" we "Çor" diýen iki topara bölünýär.

1). Çak ruhlary:

Çaklaryň başynda iň "Uly Çak" bolýar. Ol betnyşan sypatly, hyžlawuk sesli we 12 kelleli mahlukdyr. Gysga boýly çaklar ýer astynda ýaşaýar, ýaz gelende ýeriň ýüzüne çykyp, agaçlaryň köklerinde mekan tutýar.

Yslamdan soňky arap medeniýetinde Deçjalyň atasy hasap edilen we Şeýtany hem alamatlandyrýan, ýazzy maňlaýynda ýeke gözi bolan Şik atly mahlugyň Çak bilen ýakynlygyna etimologik taýdanam, sypatlandyрма taýdanam üns bermän geçmeklik mümkin däl.

Araplaryň düşünjesinde bu mahluk iki kişidir we öňdengörüjilik ukyplary bar.

Çulym türki taýpasynda kamlyk (şaman ruhanysy) edýän şamanlaryň "Çak çak" ýa-da "Çek çek" diýip ruhlardan kömek soradygy barada maglumatlar käbir çeşmelerde gabat gelýär. "Çak-çek" düşünjesi türki mifologiya yslam bilen bile girendigi düşünilýän Şeytan bilen bir manyda ulanylýar.

2). Çor ruhlary

Çor ruhlarynyň hoşniýetlileri we betniýetlileri bolupdyr. Olar her ýerde bolup bilýär we göze görünmeýär. Penakärlik edip bilenoklar. Baýboş entäp ýörenem bolsalar, agaçlaryň aşagyna, garaňky çolalyklarda, harabalyklarda, ýumrulan jaýlaryň arasynda, suwuň başynda, köprüleriň aşagynda ýaşamaklary olaryň tilsimli we göze görünmeýän güýçler bilen ýakynlygynyň barlygyny görkezýär. Çorlar demirden gorkýarlar. Her bir işiň başyny "Bismilla" diýip başlamak olary bizden daşlaşdyrýar ("Bismilladan" çekinmekleri yslamyň täsiri bilen kämilleşen dessurdyr).

Jynlaryň kellesine geýen telpegi ele salynsa, şol jyn ölýärmiş, ölmänkä-de göze görünmezlik ukybyny ýitirýärmiş. Çünki ony göze görkezmän saklaýanam kellesindäki telpegimiş. Ýeri gelende, ertekilerde we dessanlarda jadyly börügi geýip göze görünmeýän keşbe girýän personažlaryň bardygyny belläp geçmek gerek. Megerem, ol jadyly börükler jynlardan alynan bolmaly.

Çorlaryň ýylan we guş keşbinde görüňäni hem bar. Tüýsden tüýse geçip bilýärler. "Çor urupdyr", "çor degipdir" diýen sözler jynlar bilen baglanyşly näsaglyklary aňladýar.

Türkmenleriň arasynda muňa meňzeş näsaglyklar "ýeldirgeme", "gözüne gara görünme", "yzyna gara düşme", "erni gyşarma", "eli-aýagy ysman galma" ýaly görnüşde duş gelýär. Nohurly hojalarda şuna meňzeş näsaglyklary okap bejerýän ýörite adamlar bolupdyr.[11]

Esasanam "erni gyşarma", "eli-aýagy ysman galma" çorlar bilen baglanyşdyrylýar.

Çorlar kämahal ruhy taýdan näsaglygy hem alamatlandyrýar. Çorlaryň "biçura" diýen görnüşi jaýlarda we plýažlarda bolýar,

aýal sypatyna girýär. Ol gyzyl reňkli eşikde sypatlandyrlýar. Çorlaryň "arçura" atly başga bir görnüşi bolsa tokaýlarda gezyär.

"Çötrög" mongol dilinde şeytan diýmekligi aňladýar. Çötrög oýun oýnamany gowy görýärmiş we kimde-kim onuň bilen oýun oýnamaga razylyk berse, çötrög tä ony öldürýänçä öz gününe goýmaýarmyş.

Ýakut dilinde "erbet ruh" diýmegi anladýan "çugort" sözi bar. Geçirilen barlaglar rus dilindäki "чёрт" sözünüň türk dillerdäki "çor" sözünden gelip çykandygyny görkezdi.

Rus dilinde "Чёрт" sözi "dowzahda ýaşaýan, şer güýçlere wekilçilik edýän adatdan daşary mahluk, "Şeytan we Iblis" manysyny berýär. Belarus dilinde-de ulanylan "çýort" sözi rus dilindäki bilen bir manyny berýär.

- Akçora (Akçör): Gowy, hoşniýetli ruh;
- Garaçora (Garaçör): Erbet, betniýetli ruh;
- Bıçura: Ammar jyny;
- Arçura: Tokaý jyny;
- Çorabaş (Çörbaş): Türk we Altaý halk ynanjynda togsan sany goýnuň derisinden tikilen possuny, segsen sany goýnuň derisinden tikilen börügininiň barlygyna ynanylýan jyn.
- Çertegri: Türk we Altaý halk ynanjynda şeytan düşünjesi bilen bir manyda ulanylýar. Çertegriler çorlaryň iň howplusy we iň erbedidir. Olar adamlara öwezini dolup bolmajak ýitgileri berip bilýärler. Gorkunç çertegrileriň dürli artykmaçlyklary bolupdyr.
- Çoraman (Çöraman): jynlar bilen gidişýän kişilere çöraman diýilipdir. Olar okamak arkaly adamyň ruhuna aralaşan jyny çykarypdyr. O dünýä degişli mahluklaryň kemis synaly (bir elli, bir aýakly ýa-da ýarpy kelleli) bolýandygy sebäpli, olar bilen gidişýän kişileriňem aň ýa-da beden taýdan ýarpy bolma ähtimallygy baradaky ynanç giňden ýaýran. Bu ynanç "jyn urma", "ýeldirgeme" ýaly sözler bilen aňladylýar. Şonuň üçin bular ýaly mahluklar bilen iş salyşmak howpludyr.

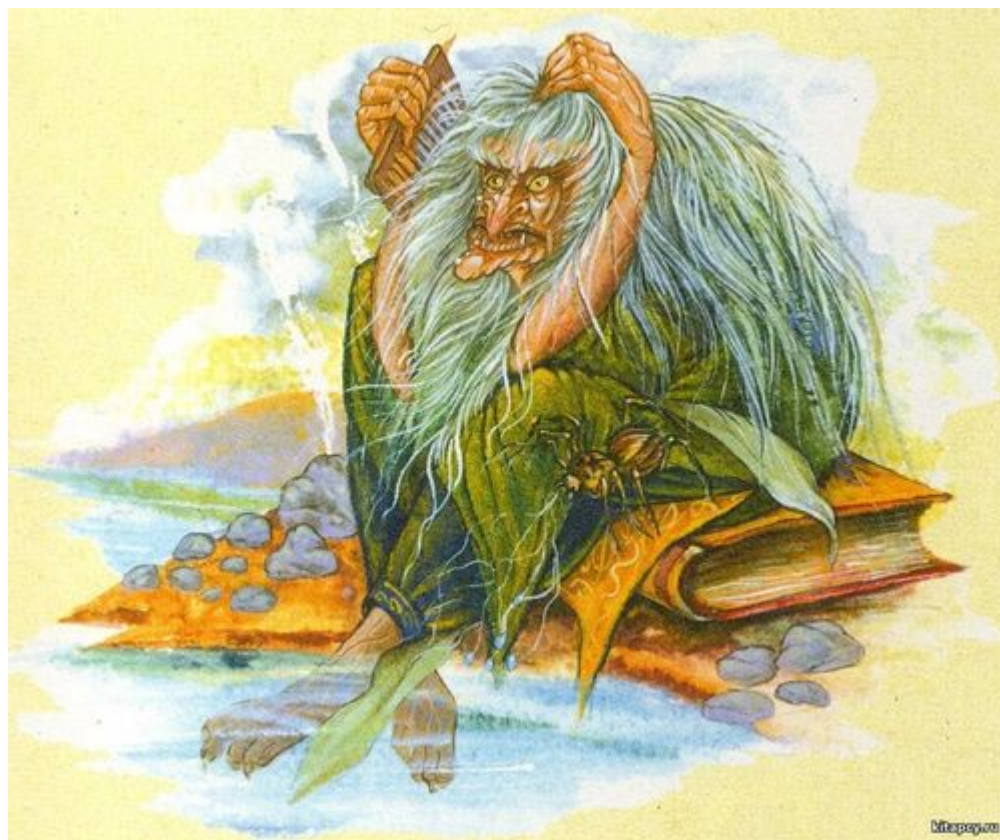
• Albanlar

Şeýle-de, ýakut mifologiýasynda erbet ruhly topara "alban" diýilýär. Albanlar albassylar bilen baglanyşykly topardyr. Olaryň iňňän bedroý ýüz keşpleri we atlary bolupdyr.

Albanlar öz janyňa kast edip ölen adamlaryň ruhundan döreýärmiş. Türkmenlerde we beýleki türk halklaryň ynanjynda öz janyňa kast etmegiň halanylmaýanlygy şu ynanç bilen baglanyşyklydyr. Albanlaryň tersine bakýan gözlwei we ýokary galgap duran bulaşyk saçlary bolupdyr.[12]

Albassynyň dowla düşüriji eýmenç aýratynlygy çeper eserlerde täsirli metaforalar üçinem ulanylýar:

"Üstündäki atlylaryň: "Albassy-da albassy!" diýen gykylyklary bolsa tutuş leşgeri dowla saldy".[13]

• **Albassy sözünüň başga dillerdäki aýdylyşy**

Başgyrtça: Albasty

Özbekçe: Albastý

Altaýça: Alsastí

Türkmençe: Albassy

Gyrgyzça: Albarstý

Nogaýça: Albasly

Kumykça: Albaslý
Balkarça: Almasty
Täjikçe: Albasti
Lezginçe: Alpab
Çeçençe: Almazy
Ýagnobiçe: Alvasty
Çuwaşça: Алпастă
Sogdça: Olbastý

"Direliş. Ärtogrul" teleserialynda Ümürbegogullary atly türkmen tiresiniň begi Bekpolat begiň lakamy hökmünde ulanylmagy bilen "Albassy" sözi gepleşik dilinde hasam işjeňleşen bolsa gerek. Ýöne teleserialda Bekpolat begiň göterýän Albassy lakamy albassynyň düýp manysy bilen logiki taýdan çapraz düşýär. Sebäbi ýokarda-da aýdysymyz ýaly, gazak medeniýetinde baş Albassynyň erkek jynsda sypatlandyrylmagyna garamazdan, Albasssy – aýal jynsly mahlugyň adydyr.

• Çykgytlar:

- [1] "Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi", Aşgabat-2016.
- [2] Osman Öde "Gorkut ata hakykaty", makalanyň saýtdaky linki: http://kitapcy.ml/news/gorkur_ata_taglymatynyn_esaslary_1_gorkut_ata_hakykaty/2019-02-23-5408;
- [3] "Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi", Aşgabat-1962.
- [4] "Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi", Aşgabat-2016.
- [5] "Jyn barmy diýen soraga jogaplar", saýtdaky linki: http://kitapcy.ml/news/jyn_barmy_diyen_soraga_jogaplar_1/2018-08-09-1854;
- [6] Nerremada – ikinjynsly. Hunsa we nerremada sözleriniň ikisem germofrodit sözünüň türkmençe garşylygydyr. (Goşmaça maglumat üçin Kakamyrat Ataýewiň "Ölüp-direlen" romanyna seret);
- [7] Kipr türkmenleriniň taryhy, saýtdaky linki: http://kitapcy.ml/news/kipr_turkmenlerinin_taryhy_14_dowamy/2019-04-25-6647;

[8] Robert Tomkinsiň "Hakykaty gözläp" hekaýasyndan, saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/hakykaty_gozlap/2019-03-31-6230;

[9] Nobatguly Rejebowyň "Dünyé haçan namart oldy?" powestinden, saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/dunye_hacan_namart_oldy_powest/2018-10-03-2720;

[10] Serdar Ataýew "Mete han" romanyndan, saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/mete_han_romandan_bolek/2018-12-10-3846 ;

[11] Wladimir Basilow "Nohur hojalary", saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/nohur_hojalary/2019-04-04-6341.

[12] Najiýe Ýyldyz "Sibir türklerinde mifologiýa";

[13] Serdar Ataýewiň "Gaýym gala" hekaýasy, "Edebiýat we sungat" gazetiniň 09.03.2007-nji ýyldaky sany, saýtdaky linki:
http://kitapcy.ml/news/gayym_gala_hekaya/2019-05-01-6733)

• **Goşmaça maglumat üçin edebiýatlar:**

1). Pertew Naili Borataw, "Türk Mifologiýasy: Oguz-Anadoly-Azeri-Türkmen", "Bilgesu" neşirýaty-2012, Terjime eden Rejep Özbaý;

2). Deniz Karakurt "Türk gepleşik sözlügi", Türkiýe, 2011, e-Kitap (OTRS: CC BY-SA 3.0);

3). Bahaeddin Ögel, "Türk Mifologiýasy";

4). Jelal Beýdili "Türk Mifologiýasynyň ensiklopedik sözlügi", "Yurt" neşirýaty.

Internet maglumatlary esasynda taýýarlan:

Has TÜRKMEN. Halk döredijiligi we rowaýatlar